

ЗАЩО МОРАЛЪТ Е ЗАВИСИМ ОТ СОЦИАЛНАТА ПСИХИКА

ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

ema_marinova@abv.bg

WHY MORALITY DEPENDS ON SOCIAL PSYCHE

EMILIA MARINOVA

Abstract

The aim of the article is to show that the stable interaction between ethics and social psychology, personality psychology, development psychology and etc., is motivated by reasons that are internal to morality itself and are derived from its essence. The interaction between ethics and social psychology is based on the organic connection of phenomena that are their natural subject-matter, i.e. morality and social psyche. That defines the continued interest towards socio-psychological parameters of moral reasoning, behavior, consciousness, feelings and etc. It also defines the interest in the objective studies of morality that are adequate to the socio-psychological layer of moral regulation.

Keywords: morality, social psyche, moral regulation

В статията се показва, че трайното взаимодействие на етиката със социалната психология, с психологията на личността, с психологията на развитието и др. е мотивирано от причини, които са „вътрешни“ за самия морал, които произтичат от неговата същност. Взаимодействието между етиката и социалната психология се основава на органичната обвързаност на явленията, които са техен естествен предмет на изследване – на морала и социалната психика. Това определя устойчивия интерес към социално-психичните параметри на моралното мислене, поведение, съзнание, чувства и пр. А също така и интереса към обективните изследвания на морала, които са адекватни на социално-психологическия пласт в регулацията на морала.

МОРАЛЪТ Е МНОГОЛИК

Тя върви с лека, устремена походка. Слънцето се излива по русите и коси и я превръща в поредния водопад от светлина, ромолящи думи и щастие. Върбите по

алеите на парка развяват златно-зелени клони, опитвайки се да и подражават с добре усвоени повтарящи се движения...

Но алеята свършва с грохота на коли и с кълбо от мятаци се човешки тела, викове и тревога. И едно почти детско тяло, грацилно и бездиханно, разсипано на паважа.

С отмерени отривисти движения тя укротява златния водопад, разсича глъчта и цялото множество застива... Дали ще успее да му помогне?

Чува се само тежко дишане...

Запищават сирени и тълпата се сепва.

Думи. Тежки думи. Тревожни думи. Жестоки думи ...

За наркоманите... За двамата полицаи, които „сега са разтревожени, а как го риташа“... За „бързата помощ“ и колко бърза е тя....

Отново сирени и кълбото се разсипва, слънцето ужасено се оглежда в ръждивите следи, а на бетонния перваз на подлеза към „Спортната палата“ невъзмутимо продължава да се зъби разкривеният графит „Циганите на сапун“.

Разказвам този произволен епизод, за да попитам къде тук е моралът или по-точно да илюстрирам неговата многоликост. Първото, което се „набива на очи“ е поведението. Множеството, струпало се край пострадалия, има своите морални характеристики в зависимост от това дали съчувства, забавлява се на страданието, хвърля камъни, отмъщава, помага, наказва, насилва, вандализма и пр. Един помага, друг звъни и настоява да бъде изпратена помощ, трети наблюдава какво ще се случи, четвърти отминава, отвърщайки поглед от нелицеприятната гледка, пети размахва юмруци. Всяка една от изброените изяви има морален смисъл. Такъв има и в порива на нашия литературен персонаж, който трябва да избере между живота на другия и своето здраве. Избор прави и бащата до нея, който трябва да се въздържа да гарантира здравето на своята дъщеря, за да може да даде шанс на умиращия младеж (вероятен източник на инфекция).

Предмет на перманентни научни дискусии е и устойчивостта на моралното поведение и жизнеспособността на понятието „морален характер“. Дали човек помага, защото е добър и състрадателен по характер или характерът отново и отново се доказва във всяка нова ситуация? Може ли да се говори за личностни наслагвания в резултат от моралните избори, които непрекъснато сме принудени да правим? Ще рита ли той

следващия безпомощен младеж само на това основание, че е наркоман, че е пиан, че е нахален, че е предизвикателно облечен, че е гей, че мургав? Ще рискува ли тя пак своето здраве, кога и защо?

Отношенията между помагащ и страдащ, между насилник и жертва, между наблюдател и човек в беда и т.н., които могат да бъдат характеризирани чрез категориите помощ, агресия, състрадание, безразличие, хуманност, справедливост и пр. са друг пласт на морала.

Те са силно емоционално оцветени, изписани са по лицата – уплашени, разтревожени, ужасени, възмутени, чрез езика на тялото, в устрема, ступора, хаоса и движението на социалните общности. Моралните чувства на страх, срам, уважение и пр. не само дават емоционалния профил, но и са основание за избор, мотивират и насочат поведението.

Ако попитаме нашата литературна героиня каква е причината да рискува здравето си и да действа при отсъствие на елементарни предпазни средства и минимални гаранции за професионален успех, нейният отговор е, че „така може“. Дали същото може да се каже и за тези, които се опитват да направят нещо, за да помогнат, а и за онези, които панически избягват ситуацията и необходимостта от намеса. Кой са детерминантите на поведението – дали ситуацията и нейните параметри, дали „вътрешната необходимост“, дали стимулите (позитивни и негативни), и пр., и пр. – отговорите са въпрос на гледна точка и на дискусии.

От това как всеки един от посочените прочити на морала се остойностява в категориите на добро – зло, дълг, отговорност, справедливост зависи съдържателният пълнеж на следващото (ценностно) проявление на морала.

Графитът, от своя страна, демонстрира нагласите на културната среда – търпимостта към различието, културните бариери, визиите за динамиката на моралните цели и средства. От една страна, той е изписан от някой, който е изразил своето кредо и по всяка вероятност това не е обичайното за обществото виждане по въпроса. От друга – присъствието му в градския ландшафт е показател за търпимостта на социалните институции, а и на всеки един от нас към отразената позиция (а и към различната позиция, ако тя може да се характеризира като „различна“ и „необичайна“). В същото време той може да се разглежда като форма на моралното мислене, редом с множеството съждения и коментари, които озвучават всяка рискова, а и всяка житейска

ситуация. В моралните съждения се използват типичните за моралния език категории за добро и зло, за дълг и отговорност, за честно и нечестно, за справедливо и несправедливо, за съпричастност и жестокост, за помощ и безразличие и т.н.

В „Проблеми на нравствеността” О. Г. Дробницки посочва девет групи феномени с различен онтологичен статус, които, въпреки своята различна природа, изграждат функционалната телесност на нравствеността. На първо място са посочени действията и постъпките на индивидите, както и съвкупното поведение (нравите) на социалните общности. Следват обществените отношения на хората и социалните общности, които, както знаем, могат да бъдат характеризирани като „честни”, „справедливи”, „хуманни” и т.н. Третата група феномени включват волята, побудите, стремежите и мотивите на дейността”, т.е. това са феномени на личностната мотивационно-потребностна сфера. Също от личностен ранг, но със силно психологическо присъствие са „личностно-психологическите свойства на човека (неговият морален характер)”, а също така и петата група феномени – възприятието и отношението към действителността. Като отделна, шеста група е посочена ценността на изброените феномени. Седмата група са особен род изисквания към човека (нравствена необходимост), т.е. детерминантите, които насочват неговата воля, преживявания и постъпките му. Те са последвани от осмо – моралното мислене и девето – моралният език [Дробницкий, О. Г. 1977]

Не можем да не се съгласим с Олег Григориевич, че моралът има много прояви, и всяко едно от тях може да има претенциите да бъде обозначено като „морал”. Как ще се структурира моралното пространство зависи от критериите. Когато подходим към явленията от гледна точка на онтологичния им статус, стигаме до метафората за многоликия морал. Ако към моралните явления се подходи от гледна точка на тяхната социалност, то получаваме различен – социален разрез на моралната реалност. Морал има в изискванията, които регулират, контролират и удържат целостта на социалното, стоварват се като социална необходимост върху личността и персонално се преживяват като дълг. От морала като социално изискване до морала като персонален дълг и до „вътрешните морални инстанции” има дълъг път и той не може да бъде осмислен извън логиката на човека като социално животно и извън обществото като съ-общност от личности.

Различният онтологичен статус на моралните явления тласка етиката към взаимодействие с различни дисциплини и към реализирането на интердисциплинарни изследвания. Подходите, постиженията и търсенията на науките за човека и обществото с автентичен изследователски поглед към предметното поле (каквито са социалната психология, психологията на личността, психологията на развитието, аксиологията и др.) се осмислят етически. Специално се търсят допирните точки с тези (а и с други) дисциплини, дискутират се предметът и границите на интердисциплинарното изследване на морала. В този контекст изследването на Васил Вичев „Морал и социална психика“ е новаторско и открива нови хоризонти за българската етическа мисъл. В него моралът и социалната психика са представени като две пресичащи се множества от процеси и явления. [Вичев, В. 1974]

В същия дух е и статията на В. Проданов „Относно статута на психологията на морала“, публикувана през 1984 г. В нея авторът разгръща схващането, че природата и функционирането на морала и психиката предполагат възможност за тясно взаимодействие на етиката и психологията. Подчертава се относителната независимост и автономност на двете науки, които имат свои специфични предмет и методи. В същото време се посочва „взаимообусловеността между закономерностите на психиката и нормативно-ценностните решения на етиката“.

Авторът посочва три „степени на единство“ на психиката и морала, които мотивират необходимостта от комплексен анализ. Първата от тях е продиктувана от природата на някои личностни феномени, които могат да бъдат разглеждани „като специфични морално-психични образowania“ (морален характер, морални чувства, потребности, морален език, ценности и др.) На второ място се подчертава значението на отделни морални феномени за функционирането на социалната психика. На трето място може да бъде потърсен моралния смисъл на всяко едно явление на човешката психика. [Проданов, В. 1984: 24–34]

Аналогична насоченост има и анализът на процесите, свързани с възникването на психологията на морала. Там съвсем не случайно се спирам на теорията, на метода и на социалното търсене. В тях се съдържат познавателният, технологичният и социалният мотиви за разрастването и развитието на новата междудисциплинарна област. [Маринова, Е. 2007]

Напоследък у мен нараства съмнението, че сциентистките аргументи са достатъчни, за да се обясни устойчивия интерес към психологията на морала. Ако тази област възниква и се развива преди всичко под въздействието на външни за морала фактори, то за едно столетие атрактивността и би трябвало да угасне. Реалността обаче, е различна. Дисциплината не губи актуалността си, а съвременните изследователи отново и отново посягат към нейните постижения и методи.

Когато се акцентира върху „външни“ (сциентистки) мотиви, моралът е в страдателна позиция. Той е обект на изследване. В тази си роля той бива „раздробен“ на парченца – явления, които се изучават, изследват, анализират и развиват. Моралните съждения, моралното мислене, моралното поведение, моралните подбуди, моралните чувства и др. – те всички изграждат една двуизмерна представа за морала като феноменологично пространство, за изследването и развитието на които се търсят адекватни подходи и методи.

Обособяването на нова научна област, трайното взаимодействие на етиката със социалната психология, с психологията на личността, с психологията на развитието и др. би трябвало да е мотивирано също така и от причини, които са „вътрешни“ за самия морал, които произтичат от неговата същност. Взаимодействието между етиката и социалната психология се основава на органичната обвързаност на явленията, които са техен естествен предмет на изследване – на морала и социалната психика.

НЯКОЛКО ПРИЧИНИ КУЛТУРНИЯТ КОНТЕКСТ ДА Е ЗНАЧИМ ЗА МОРАЛНОТО РАЗВИТИЕ

Един режисьор убедено твърдеше от синия екран, че филмите нямат никаква вина за детското агресивно поведение. Според него киноизкуството няма възпитателни функции и не е отговорно за насилието сред децата. Киното не възпитава, то е отражение на интелектуалното кредо на своя автор.

Няма как да не се запитаме дали наистина киното, изкуството и медийната среда, а и културната среда като цяло, нямат отношение към морала на подрастващите и са стерилни откъм социални (и етически) ангажименти. Дали наистина естетическата реалност е етически индиферентна, а културните форми са естетическо, интелектуално, но не и етическо пространство?

Заблуда ли е, че агресивното поведение при децата не трябва да се свързва с едни или други естетически образци, а е продиктувано от природата на субекта.

Ако приемем, че детската агресия не е повлияна от културния фон, а е израз на реализирани генетични нагласи, то стигаме до модела на „родения престъпник“, модел, който обезсмисля всякакви възпитателни усилия и разтоварва обществото и всеки нас от ред отговорности. Не мога да се въздържа да напомня едно изследване на Л. С. Виготски („Основни проблеми на дефектологията“, 1929), в което, в контекста на проблемите на развитието и възпитанието на деца, обременени от органичен дефект или заболяване, се дискутира природата на аморалното поведение в детската възраст. Текстът е написан в сложна социална ситуация, която предоставя на изследователя възможност за наблюдение върху много голяма извадка от бездомни деца, сред които има правонарушители, проституиращи и трудно поддаващи се на възпитание малолетни. Обществото се оказва безсилно да се справи със социалния проблем, назован „морална невменяемост“ („moral insanity“), като гражданственост придобива разбирането за нейния „органичен“ характер. Счита се, че детето, принадлежащо към определен психопатичен тип, проявява грубост, небрежност и егоизъм. Интересите му са недоразвити и се ограничават в рамките на елементарните потребности. То е неинтелигентно и нечувствително. Това са чертите на moral insanity, които обричат индивида на асоциално поведение. [Выготский, Л. С. 1983: 151] Картината е позната, препратката към един известен психиатър (Чезаре Ломброзо, 1835 – 1909) – също.

Л. С. Виготски опонира на това виждане, като търси корените на моралните проблеми в културно-историческите пластове на детското развитие. „Морално дефектното дете – това не е дете с вроден органичен недостатък, а такова, което е изведено от социалното русло: причините за моралния дефект трябва да се търсят не в детето, а извън него – в социално-икономическите и културно-педагогическите условия, в които е расло и се е развивало то“. [Выготский, Л. С. 1983:150] Не физическият недъг сам по себе си предопределя моралните характеристики на индивида, а деформираността на социалнокултурната среда и непълноценността на социалните връзки, в условията на които детето се е формирало като личност (поради своя физически недъг). По-късно А. Н. Леонтиев дава известния пример с момчето, което куца и не може да се впише в общността на своите връстници. Децата играят, то – гледа. Другите спортуват, то – не може. Когато танцуват – то пак е настрана... В душата

му се натрупва мъка, озлобление, недоверие... И тотално отсъствие на социален опит и морална чувствителност към другите.

Ако детската агресия е израз на човешката природа, то действащите решения най-вероятно могат да бъдат открити чрез въздействия върху нея, а това делегира права към неврологическите, медицинските, биологическите и др. науки, които имат отношение към филогенетически по-древни пластове на човешката конституция. Същата постановка е провокация за търсене на социални решения и е в основата на идеята за „чистота на нацията“. Тази линия е проиграна исторически и тук няма да бъде коментирана.

В същата насока, но сравнително „меки“ решения могат да бъдат потърсени в полето на медицината. Това е една алтернатива, която отдавна не е хипотетична, а е напълно реална. Вълшебното хапче за послушание (ако послушанието е нашият етически идеал?) не е мечта или научна фантастика. То е практика, която отвоюва своята ниша в средата на миналия век дори у нас и която продължава да разширява територията си. Медикализацията на хиперактивните деца се появява като „добро“ (и най-вече удобно) решение за обществото и за родителите, уморени от непрестанните бели на своите деца, от постоянното им раздразнение и от тоталната им разсеяност. Колко лесно и простичко! И най-вече – с минимални възпитателни усилия. Детето си пие хапчетата – и няма проблеми.

Разбира се има и „по-силни“ решения, които, макар и утопични, се движат по ръба на възможното. Моделът за „природния характер на морала“ провокира намеса в „генетичния код“ не по медицински, а по етически показания.

Вземаме тогава епруветките, подреждаме ги в стройни редици...светлина, температура....

Всичко е описано, а при съвременното развитие на технологиите едва ли утре реализацията ще е невъзможна. [Хъксли, О. 1990] И тогава любовта ще е само плътска наслада, а музиката – приятен фон.

В тази картина, обаче, има сериозен проблем със стойностното изкуство, на което нашият задочен опонент е радетел. Проблемът е, че за кино с интелектуален заряд, за творческо кредо в обрисуваната картина място няма. В нея киното е емоционално. Така твърди Хъксли. Това не е недомислица или пропуск на автора, а специално търсен ефект.

И все пак – защо в проекта на О. Хъксли изкуството е смачкано до въздействащи на възприятието звукови, светлинни и цветови въздействия, защо в „емоционното“ интелектът спи, а мисъл не тече, нещо повече – отсъствието им се гарантира с доза „сома“? Защо?

Може би защото, ако има мисъл, ако има идея, ако има кауза, ако има морал – емоционното ще престане да е емоционно, а ще е познатото ни кино? Киноизкуство – с естетическа и интелектуална позиция на автора, с етическо присъствие, с морално послание. И ако се върнем към началната постановка за етическите ангажменти на стойностното киноизкуство, няма как да не попитаме: няма е смислено да има послания, ако няма реципиент?

Могат да бъдат посочени поне две причини, поради които агресивните модели в изкуството влияят върху морала на подрастващите, а културната среда е от значение за морала.

Причина първа. Моралното развитие е културно развитие, то не може да се реализира извън културната среда.

Причина втора. Изграждането на моралния субект с необходимост преминава през „външната (социална) регулация“, което придава изключителна стойност на културната среда.

Културното въздействие им свои характеристики, които са определящи за функционирането и за развитието на морала.

Характеристика първа. Влиянието на културната среда е цялостно, то има комплексен характер. Ако възпитанието е въпрос единствено на семейната среда, то тогава се преекспонира влиянието на етно-културния контекст, а се обезсилва влиянието на общата социокултурна среда. Засилва се етнокултурната капсулираност на цели общности и културната изолация на личностите в нея.

Характеристика втора. Влиянието на културната среда не се вмества в причинно-следствената логика. В изложението напълно съзнателно използвам словосъчетанията „културна среда“, „културен контекст“ и др. Ако допуснем, че културните влияния еднозначно водят до личностни и социални резултати, то задачата на моралното и личностното формиране би се деформирала и изродила в посока на социалната манипулация.

В едно нашият уважаван опонент без съмнение е прав. Пряката причинно – следствена връзка между агресивните образци на поведение в изкуството и агресивното поведение на децата е пресилена, освен при единични случаи на тежко болни индивиди. Но означава ли това, че агресията в изкуството няма въздействие върху поведението на децата? А ако има, кои са причините за това?

МОРАЛНОТО РАЗВИТИЕ НЕ МОЖЕ ДА СЕ РЕАЛИЗИРА ИЗВЪН КУЛТУРНАТА СРЕДА

Моралът е достояние и фактор за културния напредък. Взаимните ангажменти на морала и културната среда са както структурни, така и съдържателни.

Моралът – неговото функциониране и развитие, е резултат от културни натрупвания и препраща към културно-историческия пласт в развитието личността. Мисленето за моралното развитие в контекста на изграждането на личността като културно-исторически процес е изцяло в логиката на концепцията на Л. С. Виготски и на традицията на неговата школа, обединяваща от 30-те години на миналия век до днес плеяда ярки изследователи, сред които са А. Н. Леонтиев, А. Р. Лурия, Л. И. Божович, П. Я. Галперин, Б. В. Зейгарник, Д. Б. Елкониин, С. Г. Якобсон и много други.

От психологическа гледна точка моралното развитие е възможно благодарение на качествени промени, които настъпват в структурата на психичните и социалните процеси. Тя се усложнява, като включва в себе си опосредстващи инстанции. Това израстване е в основата на разграничението, което Л. С. Виготски прави между „натуралния“ („естествен“) и „културно-историческия“ пластове на детската психика. В процеса на общуването и с усложняването на знаковите средства първоначалните елементарни психични функции (възприятие, памет, мислене) се усложняват, като възникват качествено нови психични структури (категориално възприятие, логическа памет, речево мислене). Детето усвоява културния опит, то овладява културните средства, които човечеството е развило и съхранило. Такива средства са езикът, математическите символи и др. Така например примитивните аритметични операции на дивака или малкото дете (които възприемат количеството непосредствено) се различават от от броенето „на пръсти“ или преброяването „наум“ [Виготский, Л. С. 1983: 326] Аналогични промени настъпват в афективно-потребностното развитие. Елементарните (естествени) потребности и влечения, които са в основата на

импулсивното поведение, отстъпват място на нови опосредени структури, при които поведението се регулира от ценностите, целите, намеренията и решенията. [Божович, Л. И. 1977: 29 – 39]

Моралът като регулатор предполага преодоляването на импулсивността и непреднамереността и изисква етически опори. В същото време последните не само разширяват хоризонтите на личностната организация, но са в нейната основа. Първите стъпки на личностното развитие на детето се свързват с появата на „начални етически инстанции“ [Леонтьев, А. Н.] Това дава основания те да бъдат разглеждани като значимо културно достояние.

Структурните промени, свързани с етическия посредник са обхватни. Преодоляването на импулсивното желание заради одобрението или неодобрението е само тяхното начало, по-късно те преминават през качествени промени в мотивацията, където детето действа, водено от желанието „да бъде като голям“ („голям“ се идентифицира с доброто), разпростират се в мисленето, поведението и пр. Специфично етически категории за добро, зло, дълг, отговорност, състрадание и др. се вписват в категориалното възприятие. Мисленето се опира на етически понятия и разширява обхвата на понятийното мислене. В речта, благодарение отново на опосредстващите етически инстанции, се разгръща моралното съждение. Моралните цели, намерения, ценности и решения регулират поведението. На основата на базовите емоции и на усложняването на структурата на емоциите се формират специфично нравствените чувства.

Съдържателно промените също са двупосочни. От една страна въпросните етически инстанции разширяват, обогатяват и доразвиват полето на културните знаци. Речта се обогатява с думи, които са носители на етическо съдържание, появяват се средства с различна, етическа, природа – цели, смисли, намерения, ценности, мотиви и др.

От друга страна културната среда е фактор за формирането и за телесността на опосредстващите етически инстанции. Етическите понятия, цели, ценности и др. имат конкретен прочит, в зависимост от конкретния културен контекст. Едно е разбирането за добро (добър живот, добър човек, добра жена, добро дете, добро знание и др.) в средновековието, друго е сега. То има своя специфика и според етнокултурния контекст – за японца понятието за добро се различава от това на американеца, арабина, на

българина. Съдържателни разлики и нюанси има и за етнокултурните общности в една национална територия – примерно при българите, турците, циганите, евреите и пр. у нас.

ЗАВИСИМОСТТА НА МОРАЛА ОТ СОЦИАЛНАТА ПСИХИКА

Възникването, развитието и функционирането на морала са невъзможни без социалната психика. Тази зависимост може да бъде проследена функционално и генетично. Последната обвързаност, от своя страна, има както онтогенетичен, така и филогенетичен прочит.

Зависимостта може да бъде определена като съдържателна, структурообазуваща, регулативна, мотивираща, властова и др. (ценностна, регулативна, инструментална и пр.)

Структурообразуваща зависимост на морала от социалната психика

Тази зависимост произтича от обстоятелството, че както формирането, така и функционирането на морала са свързани с изграждането на сложни опосредени социални и личностни структури. Характерна тяхна особеност е инстанцията (социална или личностна) на етическите знаци, които структурират социалното и психологическото пространство по нов начин. Тази тенденция може да бъде описана от гледна точка на общия културен напредък като процес на инкорпориране на морала в културните процеси. От позициите на индивидуалното развитие зараждането на личностността у човека се свързва с формирането на първични вътрешни етически инстанции.

Възникването, развитието и функционирането на морала кореспондират с определено ниво на културен напредък, свързан с качествени промени в структурата на социалните и на психичните процеси. Моралът се вписва в общия „културно-исторически пласт“ на социалния напредък, пласт, който предполага от една страна обогатяването на така наречените „културни знаци“ с морални значения, а от друга, развитие на социалните и на психичните структури по посока на опосредеността чрез вписването на културните (и морални) посредници в тях.

Социалната психика е средата, в която моралните знаци се зараждат и оформят. Социалната психика също така е закономерният носител на опосредеността на социалните и на психичните процеси. Тя притежава както формите, чрез които се

имплантират моралните знаци, така и механизмите за реализирането на този процес. Тази и роля на посредник между общия културно-исторически процес и моралния субект определя и структурообразуващата ценност на социалната психика по отношение на морала.

Регулативна зависимост на морала от социалната психика

Наличието на вътрешни етически инстанции е същностна характеристика за функционирането и за развитието на морала. Това означава, че субектът постъпва, мисли и гради социалните си взаимоотношения на базата на вътрешно морално убеждение. В нашия начален пример литературният герой прави своя избор и поема риск за здравето си, защото „така може“. (Този израз го срещнах в един прелюбопитен роман на Чабуа Амiredжиби и ми допадна изключително поради своята образност.) [Амiredжиби, Ч. 1979]

Разбира се пътят от появата на „начални етически инстанции“ до онзи момент, когато субектът може да действа дори в своя вреда, само и само да не потъпче вътрешните си морални убеждения е дълъг. Това е цяла епоха в личностното развитие, в течение на която социалните въздействия, културният контекст и „външната регулация“ на субекта са с приоритет. Ако са възможни някакви гаранции, то те са изцяло социални. Параметрите на външната регулация определят риска от манипулация и от социална детерминираност, опасностите за автономията на моралния субект и рамките на неговата не-свобода.

Тези параметри се определят в голяма степен от социалната психика – като носител на етически знаци (ценности, норми, критерии, оценки, приоритети, цели и др.) и на механизмите за тяхното реализиране. Сред културните феномени регулативният потенциал на социалната психика е висок.

Моралната тяга на социалната психика

Още преди моралният субект да действа с морални подбуди, моралната регулация се осъществява под въздействието на така наречените „външни“ мотивиращи фактори. Преди субектът да действа, водено от идеята за добро, той прави своя избор, за да бъде приет в света на реалните социални отношения, за да „бъде обичан“, защото така прави неговия любим герой“ и т.н. Моралните стимули, образци, модели, обстоятелствата силно въздействат върху моралния субект и мотивират неговия морален избор. Формите, характерни за социалната психика имат силно въздействие върху

социалните общности и индивидите и са способни да мотивират дори морален субект с висока степен на автономно мислене и поведение.

Моралната власт на социалната психика.

Социалната психика притежава морална власт. Това е властта да въздейства върху социалните и психичните структури, да регулира, но и да мотивира.

Моралната власт произтича и от устойчивостта на социално-психичното въздействие, което е неотменна част на културната среда, в която моралният субект се развива и се реализира.

В регулативен план социалната психика може да бъде представена като алтернатива на морала. Основания за това твърдение могат да бъдат открити както в произхода, така и в готовността социално-психичните механизми и фактори да се намесят (често агресивно) при първата загуба на морални ориентири, при най-малкото колебание на моралния субект, при най-финото изтъняване на моралната автономия.

Самотата на моралния субект се оказва опакована от социалнопсихичното, където се намират (и трябва да се търсят) „външните“ опори за моралния избор.

Ще се опитам да представя отношенията на морала и социалната психика по малко по-различен начин.

Като културно-исторически факт моралът е по-късно образование от социалната психика. Моралната регулация възниква – и онтогенетично, и филогенетично, на основата на социално-психичната. Тя изгражда един по-млад регулативен пласт, който (в културно-исторически план) се захранва от предшестващите го. Графично казаното може да бъде представено като пирамида, където средният, социално-психологически пласт свързва културната основа (с нейните многопосочни и често аморфни въздействия) с върха, обитаван от моралната автономия.

Цялата тази игра на метафори далеч не е самоцелна. Търся начин да установя баланс между външната (условно) морална регулация, която се реализира в културния контекст и със средствата на социалната психика и вътрешната, собствено морална регулация. В социален план проблемът е болезнен и е свързан с факта, че в ситуации на социален риск и на културни катаклизми моралният субект (вероятно) се оказва безсилен да отстоява своето морално верую и не само бива повлечен от придошлите води на социалните страсти, но е и склонен да преразгледа своите ценностни приоритети и да пренапише моралната си история.

ВЪНШНАТА РЕГУЛАЦИЯ И СОЦИАЛНАТА ПСИХИКА

На друго място съм използвала образа на добре опакования морал – собствено моралните знаци са облечени в социално-психичните форми, които от своя страна са поместени в по-големи, културални пакети [Маринова, Е. 2010.]. Образът е достатъчно ясен за позицията, която социалната психика има по отношение на културния контекст и на единичния индивид, както и за функционирането на морала в условията на отсъствие на морална автономия.

В съдържателен план социалната психика е значима за морала поне в три отношения. Първото се отнася до социалната легитимация на собствено моралните знаци, а второто – до инкорпорирането им в съзнанието, поведението и отношенията със средствата и възможностите на социалната психика, което дава основания да се мисли за регулативната им легитимация. Третото коментира отработването (във филогенетична перспектива) на действащи механизми на въздействие върху поведението, съзнанието и отношенията, които, изпълнени с морално съдържание, придобиват нова, морална стойност. Всичко това придава особена ценност на социалната психика и и определя статута и на незаобиколим съмишленик на морала.

„ВЪТРЕШНИ“ И „ВЪНШНИ“ РЕГУЛАТИВНИ ПРОЦЕСИ В МОРАЛА – АЛТЕРНАТИВА ИЛИ КОНКУРЕНЦИЯ

Поставеният въпрос може да бъде онагледен чрез началния пример, в който спонтанното множество е обединено в желанието си да спаси живота на непознатия пострадал младеж. Очевидно е, че в исторически план в центъра на това или на друго населено място неведнъж се е сбирала развълнувана “социално неструктурирана общност от хора”, „моментна социалност“ [Бауман, З. 2001:181 – 183.], която по социално-психологическите канони може да бъде определена като тълпа. Очевидно не винаги тълпата действа просоциално. Тя може да помага и да съчувства, но може да хвърля камъни, да насилва, да вандалства. Тя може също така просто безучастно да наблюдава случващото се.

От една страна не може да се твърди, че когато тълпата, която спасява и помага, се разсипе, всеки, който тръгва по своя път, е действал по вътрешно убеждение. Едва ли множеството, струпало се около колабиращия младеж се състои единствено от

състрадателни и съпричастни хора. Също така не може да се твърди, че винаги груповото злодеяние се извършва от хора без личностни нравствени устои. Световните войни го доказват.

От друга страна в персонален план всеки може да попадне при обстоятелства, при които да „изневери“ на своите нравствени убеждения. При голямото земетресение в София преди около 30 години имаше разтърсващи истории. Спомням си за трагедията на млада майка, която беше избягала по време на труса, забравяйки бебето си вкъщи.

От трета страна няма никакви гаранции, че веднъж помогнал, човек винаги и в различни ситуации ще се държи просоциално. Какви са основанията да мислим, че нашата литературна героиня от началния пример винаги и на всички ще помага, рискувайки здравето, а и живота си?

Щенията на обществото са за възпитание, което гарантира морално приемлива среда. Педагогическите системи са ориентирани към тази цел и неуморно търсят нови и нови подстъпи към нея. Неуспехите и разочарованията са системни и се утаяват в общественото съзнание като огорчение от морала на обществото и на младите днес. Този рефрен се повтаря отново и отново. Намираме го в най-древните, достигнали до нас писания и той се оказва все същият, въпреки, че може да е изплакан на вече потънал в забвение език в смисъла на „морал няма, младите са без морал“

Днес отново звучи рефренът „морал няма“. Много е трудно общественото мнение да бъде убедено, че има морал в политиката, в медицината, в бизнеса, в правната система, в екологията, във всяка една област на социалния живот. Не само заради начина, по който се справяме с рисковете, но и заради непредвидимостта на моралния субект.

Социалните провокации са основен източник за психологията на морала, която възниква в търсене на моралната устойчивост. Има ли морален характер и какво представлява той – това е началният въпрос, който си поставят Хартшорн и Мей и тръгват по нов път в изучаването на морала с помощта на обективните методи. „Морален характер“, „морална устойчивост“, „морална зрелост“, „морални стадии“ – това са все понятия, които преформулират началния въпрос за предвидимостта на моралната изява и провокират тласък в обективното изучаване на морала. Всяко едно от тях е свързано с нови изследвания, нови методи, море от обективни данни, които отново водят учените до изходния въпрос за предвидимостта на моралния субект.

„Няма морален характер“ – заключават Хартшорн и Мей, а по-късно Л. Колберг дава своето формално определение на моралния характер като „когнитивен и социален капацитет за морална реализация“. Понятието за моралните стадии е структуралистски определено и отразява „психологическата готовност за морално действие“ на личността. Моралната зрелост също не успява да даде приемлив отговор.

Всяко от тези понятия не е само научен проект, който не е оправдал началния оптимизъм на своите създатели. Резултатите не остават в полето на науката, а имат много силен отглас в социалния живот. Най-ярки са социалните очаквания във връзка с моралната зрелост, която се формулира като педагогически приоритет при социализма, а всестранното развитие на личността се осмисля като крайна цел на възпитателния процес. Смяната на социално-икономическото устройство предизвиква огромен потрес не само поради причини от социален, икономически, ценностен и пр. характер, но най-вече поради пълния крах на педагогическите проекти за личността. На мястото на очакванията за устойчивост на базата на всестранната развитост остава объркваният и дезориентиран съвременник, стегнат в примката на ценностната аномия. Той се оказва неподготвен за свободния избор, който му делегира демокрацията, а обществото – безполезно да подкрепи личността в условията на свален авторитарен контрол.

От гледна точка на регулативните процеси понятията за морална устойчивост, морален характер, морални стадии и морална зрелост се основават на хипотезата за регулативната алтернатива. С други думи предполага се, че с формирането на вътрешна (собствено морална) регулация субектът става независим от външния (предимно социално-психичен) контрол.

В същото време в традицията на обективните изследвания на морала се прокрадва и друга постановка за външните и вътрешните регулативни процеси. Тя се съдържа в ранния когнитивен структурализъм (Жан Пиаже), според който моралното развитие на детето може да бъде описано с две относително самостоятелни тенденции, а моралът на взаимното уважение и моралът на едностранното уважение имат различен социален произход и разчитат на изграждането на различни по своя характер социални и когнитивни операции.

Тук вътрешната регулация не идва на мястото на външната, а има различен социален произход. Колкото вътрешният тип регулация набира сили, толкова външния тип регулация остава в сянка и бива притеснен. Отделно ще се спра на тази теза, която

силно ми импонира и която може да бъде интерпретирана като подкрепяща мисленето за социалната психика и морала като за конкурентни, а не като за алтернативни източници на регулация.

Ако това предположение е вярно, то социалната психика не може да загуби своето значение в контекста на моралната регулация. Това определя устойчивия интерес към социално-психичните параметри на моралното мислене, поведение, съзнание, чувства и пр. А също така и интереса към обективните изследвания на морала, които съответстват на социално-психологическия пласт в регулацията на морала.

ЛИТЕРАТУРА

- Амэраджиби, Ч.** 1979. *Дата Гутаишиа*. Тбилиси: Издателство „Мерани“.
- Бауман, З.** 2001. *Постмодерната етика*. С.: Издателство „ЛУК“, 181 – 183.
- Божович, Л.И.** 1977. Концепция културно-исторического развития психики и ее перспективы. – В: *Вопросы психологии*, 2, 29 – 39.
- Вичев, В.** 1974. *Морал и социална психика*. С.: „Наука и изкуство“.
- Выготский, Л. С.** 1983. *Собр. соч. Т. 5*. М., Педагогика.
- Дробницкий, О. Г.** 1977. *Проблемы нравственности*. М., Наука.
- Маринова, Е.** 2010. *Начално развитие на моралните чувства*. В.Търново: Фабер.
- Маринова, Е.** 2007. Отново за психологията на морала. – В: *Философски алтернативи*. 2/3, с. 24 – 32.
- Проданов, В.** 1984. Относно статута на психологията на морала. – В: *Социологически проблеми*, кн. 3, 2434.
- Хъксли, О.** 1990. *Прекрасният нов свят*. Варна: Книгоиздателство „Г. Бакалов“.